

Klas Östergren: Tal vid Svenska Akademiens högtidssammankomst 2016

Talare

Klas Östergren
Direktör Svenska Akademien

Datum

20 december 2016

Plats

Stockholm

- 1 Ett nytt brott har i år införts i brottsbalken med rubriken: "Olovlig identitetsanvändning". En oskön formulering av en intressant lag, med bäring långt utöver den avsedda.
- Med "olovlig identitetsanvändning" menas alltså det fall när någon tillskansar sig en annan människas personuppgifter och utnyttjar dem, exempelvis i elektroniskt förmedlade affärer på offrets bekostnad.
- 5 Det är förstås illa nog. Men tillgången till persondata öppnar också för andra former av missbruk. Sådana som sätter immateriella, moraliska värden på spel. En stulen identitet kan användas i sociala medier och utnyttjas till att uttrycka åsikter, sprida uppgifter, göra falska förespeglingar – till att lägga ord i en annans mun.
- 10 Inget nytt i sig, att med desinformation skapa oreda och förvirring. Men, medlen för stor och effektiv spridning har blivit mer allmänt tillgängliga.
- 15 Dessvärre är inte problemet ur världen för att vi fått denna nya lag. I en författares öron kan beskrivningen låta påfallande bekant, på ett direkt oroväckande sätt: att tillskriva en människa vissa åsikter och beteenden... att utge sig för att vara någon annan än den man är... att lägga ord i munnen på någon annan.
- 20 Låter inte det som tillvitelser saxade ur en litterär dispyt? Uppkommen med anledning av att någon anser sig orättvist utpekad i en bok. Att känna sig skildrad är inte alltid detsamma som att känna sig hedrad.
- Romanfigurer med förebilder i levande livet hör som alla vet till litteraturens väsen. En författares motiv för att skrida till verket är kanske inte alltid de ädlaste, men skrivandets långsamma, ältande hantverk får de flesta att lugna ner sig under arbetets gång. Den bok som till slut blir klar ger ofta uttryck för om inte försoning, så i alla fall förståelse.
- 25 En skillnad mellan bedragaren och författaren är dock att den förre nöjer sig med de data som behövs för att möjliggöra vissa tekniska operationer, medan

den senare är inriktad på det strängt privata, det unika. Det är där, i själens dunklaste vrår, som de verkliga dyrgriparna ligger. Här gäller alltså omvända prioriteringar. En simpel bedragare kan framstå som artig och hänsynsfull, medan författaren däremot kan verka kall och skoningslös.

35

Gränserna för vad som är tillåtet att dikta om verkliga, existerande personer är flytande. Det går att komma undan med mycket. Ärekränkingsmål är ovanliga i vårt land.

40

Men saken ger upphov till spända relationer. Konsekvensen av ett konstnärligt beslut kan väcka om inte juridiska så i alla fall moralfilosofiska frågor som sällan har ett enda allmängiltigt svar. En gråzon uppstår. Alla aspekter i frågan är inte genomlysta, författare blir obekväma när de får frågan om eventuell verklighetsbakgrund. Man försöker slingra sig, komma undan, förneka det som i läsarnas ögon kan verka alldeles uppenbart.

45

Lockelsen att ha en levande och kanske till och med offentlig person som förebild till en romangestalt bottnar i att verkligheten har högre status än dikten. Ju mer intima relationer som antyds, mellan dikt och verklighet, desto mer åtråvärt blir det litterära verket.

50

Man kan tro att detta verklighetens företrädare skulle grunda sig på biologiska omständigheter, att det handlar om rent praktiska villkor, överlevnad och artens bestånd. Drömmare och världsfrånvända fantaster borde i sådana fall ha rensats bort i det naturliga urvalet för längesedan.

55

Så är det som bekant inte. Som primat är människan utrustad med egenskaper vilkas nytta kan vara svår att omedelbart förstå. Den högt utvecklade förmågan att prata strunt om andra, till exempel. Men det som vi vanliga dödliga kallar för skvaller, en källa till allvarliga konflikter, kan vetenskapen se som ett rationellt informationsutbyte av stor betydelse för artens bestånd, för evolutionen som sådan.

60

Vi har även här att göra med litteraturens elementa. Inget skrivs i ett vakuum. Verkliga förebilder för litterära gestalter är precis lika självklara som fantiserade, men mer komplicerade. Att tillgripa en verklig människas identitet väcker kanske sensation men får också konstnärliga kostnader.

65

Den som varit på en bokmessa vet att författaren bedriver en sorts kopplingsverksamhet mellan sina läsare och sina hjältar. Ibland uppstår varma och innerliga relationer.

Men en verklig förlaga kan tränga sig emellan läsaren och den diktade gestalten. Av den oskyldiga närheten blir i stället ett oönskat triangeldrama. Det kan sluta

70 illa.

Ett möjligt scenario, bland många andra, lika tänkbara. Här finns inga givna regler, bara en mängd motsägelsefulla omständigheter, som, för all del, bevisar att det skrivna ordets förmåga att väcka starka känslor består. Förvånande kanske, med tanke på att dikten brukas och missbrukas i allsköns medier dygnet runt, över hela jorden, i en omfattning som aldrig någonsin förr.
75 Berättarkonsten svarar helt enkelt mot grundläggande mänskliga behov.

Att skriva är att åtnjuta den kanske största andliga frihet som står oss till buds. Naturliga drömmar, som ofta framhålls som den fria fantasins triumf, kan verka
80 stelt lagbundna jämfört med den klara morgontankens flykt över pappersarkets tomma rymd. De flesta som upplevt denna frihet hanterar den med ansvar, väl medvetna om att den alltid hotas av begränsningar. På andra håll i världen verkställs sådana hot dagligen.

Därför är det intressant men bekymrande när det i vår offentliga debatt
85 framförs åsikter som av andra skäl än integritetsskydd vill inskränka diktarnas frihet. Under åberopande av appropriation vill man motverka otillbörlig litterär exploatering. Författare som anses tillhöra en grupp saknar moralisk rätt att skildra fiktiva företrädare för en annan, med eller utan verkliga förebilder.

Tanken är begriplig, men vore bisarr att omsätta i praktik.
90 Här kolliderar olika fenomen. Å ena sidan en spontan benägenhet att känna empati och inlevelse, liksom viljan och förmågan att förstå andra människor. Å andra sidan varje individs ensamrätt till sina erfarenheter, rätten att förskonas från att få sitt öde utnyttjat av utomstående.

Konflikten är på sina håll intensiv. Att intellektuella verkar för inskränkningar
95 av andra intellektuellas friheter och uppmanar till avhållsamhet och självcensur blir särskilt olyckligt när hoten från det man skulle kunna beskriva som gemensamma fiender är desto mer akuta.

Vad skulle det innebära egentligen, att undanhålla vissa mänskliga erfarenheter från konstnärligt gestaltande? Att tillämpa "olovlig identitetsanvändning" på
100 diktkonsten och låta lagen omfatta hela kollektiv? Betyder det i förlängningen att en författare bara och endast skulle få ägna sig åt sin egen familjekrönika, strikta självbiografier?

Geheimerådet Goethe valde att kalla sin magnifika självbiografi för "Dichtung
105 und Wahrheit", väl medveten om att den sanning han ville åt var så avlägsen i tid och rum att den var alldeles oåtkomlig utan den expeditionsutrustning som fantasin tillhandahåller, utan att låta "inbillningskraften verka, och utöva den

dikteriska förmågan”, som det heter i Anders Österlings kommentar.

110 ”Ett faktum i vårt liv gäller icke i mån som det är sant, utan i mån som det hade något att betyda”, säger Goethe. Att endast skildra den livsfrukt han på ålderns höst kunde beskåda, och glömma prakten i den föregående blomningen, vore oklokt, särskilt i en självbiografi: ”ty man lever med det levande”.

Goethe menade förstås att dikt och sanning var två sidor av samma mynt. Att
115 dikten var ett medel att uppnå sanning. Det handlade inte om ”Dikt och verklighet”. Det hade varit att förespegla en annan relation, kanske inte mer komplicerad, men artskild. Verkligheten, det givna, eller naturen, som den ibland kallas, står över sådana kategorier som mänsklig inbillningskraft och uppfattningar om sanning. Den erbjuder stoff till dikt och drömmar. Men den
120 drabbar oss också mycket orättvist olika.

Politikernas uppgift är att överbrygga dessa olikheter. Till sin hjälp har de – dikt och sanning. Från person till person tillgriper de mer av det ena eller det andra. Att de skulle dela diktens mål, är en vacker dröm, om de delar dess medel är det en mardröm. Det finns de som tycker att vi lever i en sådan.

125 De brittiska och amerikanska redaktionerna för Oxford Dictionaries har enats om att utse substantivet ”post-truth” till årets ord. Man har konstaterat att användandet i engelskspråkig offentlighet under 2016 ökat med 2 000 procent. Detta har väckt stort uppseende.

Termen ”post-sanning” avser alltså ”förhållanden där fakta blir mindre viktiga
130 för att skapa opinion än känslomässiga utspel och personliga upplevelser”. Alltså en betoning av det subjektiva, privata, på bekostnad av det objektiva.

Varför vi idag ser så mycket fiktion som baserar sig på fakta, kan bero på att det förekommer så mycket förmenta fakta som baserar sig på ren fiktion.

135 Författarna söker sig då intuitivt till verkligheten, när maktens företrädare missbrukar fiktionen.

Och sanningen? Ja, den finns som vanligt någonstans mitt emellan.

Det alla vill komma åt är identifikation och äkthetskänsla. Men vill man uppnå det till vilket pris som helst? Är det värt att avlysa gränsen mellan fiktion och
140 verklighet för att åstadkomma en viss konstnärlig effekt? Möjligheterna därtill blir ju ständigt större. Populära rollfigurer från film och TV förses med egna hemsidor på nätet, skådespelare interagerar i sina karaktärer, med publiken, ute i verkligheten. Illusionen är total. Den nyktra distans som Bertolt Brecht förordade har vänts i sin absoluta motsats.

145

Om denna beblandning, för att öka trovärdigheten, innebär en konstnärlig

landvinning kommer vi garanterat att få se den användas i mindre oskuldsfulla sammanhang. Den världsliga makten är snabb att tillgodogöra sig estetiska och

150 dramaturgiska landvinningar.

För hundra år sedan var Gustaf Hellström, som senare kom att ta plats här i Akademien, krigskorrespondent i Paris. I sina reportage från krigets inledande skeden beskriver han världsstaden som alldeles dödyst och stilla, liksom övergiven. Ingen visste någonting om vad som skedde vid gränsen, bara tjugo

155 mil norrut. Fältposten från skyttegravarna hade ännu inte kommit igång.

Kommunikéerna var knappa.

Om krig då bedrevs med inkallade och frivilliga som stred för sitt fädernesland och skickade brev hem från fronten, kan ett krig idag bedrivas av ett privatägt bolag i nära samarbete med vapenproducenter, bemanningsföretag och media.

160 Vem vet, de kanske alla ingår i samma koncern. Befälhavare får ägna sig åt regifrågor och musikaliska ledmotiv, vid sidan av militär taktik.

Naturligtvis får också det betydelse för berättarkonsten. Vi vet vad som sägs dö först i varje krig. Dikten överlever, men berättarteknik som tidigare varit förbehållen fiktionen och som tas i bruk i fält kan bli krigsskadad. Om realismen

165 används i propaganda, då uppfinner dikten surrealism. Det är inte ägnat att förvåna att konsten tar skydd i det dunkla och absurda. Det är bara där, i en bunker av svårtillgänglighet, som väsentliga värden kan överleva.

Kanske kan man tala om en bra ordning när balans råder mellan våra två

170 huvudsakliga verklighetsbeskrivningar. Å ena sidan de uppgifter vetenskapen tillhandahåller, sakförhållanden som får konkret betydelse och kan omsättas i praktisk verksamhet. Å andra sidan den konstnärliga, som tar sig rätten att vara ansvarslös och avvisande inför varje anspråk på nytta och tillämplighet. Som betonar lek, fantasi och frihet. Utifrån det, i och för sig bisarra, antagandet att

175 sådant skulle vara onyttigt.

Med en mer idyllisk formulering: där står Ljugarbänken intill rådhustrappan. I den bästa av världar, ja. Ordningen är allt annat än stabil. En dag är Ljugarbänken borta och efter visst letande visar det sig att den bärs omkring

180

Och på den vägen är det. Det finns ingen absolut och orubblig regel för hur det här förhållandet ska se ut. Vi får leva med faran för att utsättas för ofrivillig skildring, att bli beskrivna mer eller mindre sannfärdigt, mer eller mindre kärleksfullt. Att med lagliga medel minska riskerna för övergrepp i diktsak skulle

185 strida mot grundlagsskyddade rättigheter, vilket inte hindrar att man kan

betona författarnas ansvar att hantera den avsevärda sprängkraft som dikten ännu äger med besinning.

190 Allt handlar om avsikt och syfte. En författare med ärligt uppsåt kan vara hur subjektiv och personlig som helst utan att någonsin bli anklagad för att fara med osanning. En forskare däremot, med onda avsikter, kan presentera idel verifierbara uppgifter och ändå föra sin omgivning bakom ljuset. En egentligen alldeles underbar paradox.

195 Nej, det finns inga fakta som talar för sig själva. Namn och datum på en gravsten är bara rubriker för det liv som de levande får dikta. Som amerikanen Edgar Lee Masters gjorde för hundra år sedan, när invånarna i Spoon River fick de liv de aldrig ägt.

På sikt blir vi alla dikt. Och kanske någon sorts sanning. 1944 års
200 Nobelpristagare i litteratur, dansken Johannes V. Jensen, visar i "Den långa resan" lika konkret som trovärdigt hur de levande runt forntida lägereldar förpassar sina saknade anfäder till en värld där det mesta får sagolika dimensioner.

Jensen kunde säkert sin Darwin. En modern evolutionist kan skriva "On the
205 Origin of Stories" och med orubblig visshet hävda att berättandet i sig haft en alldeles avgörande betydelse för människans utveckling. Genom att man delar myter och historier främjas en gemenskap som gagnar hela släktet. Människan har förmågan att häva sig upp ur sina egna omständigheter, i tid och rum, och förstå inte bara sin egen art utan även andra.

210 Traderande handlar om att vidarebefordra kunskaper som kan vara livsviktiga, men själva berättandet och lyssnandet i sig är en lika fysisk som mental aktivitet, en akt som kan åstadkomma rent konstitutionella förändringar, som i sin tur ger förutsättningar för artbefrämjande kognitiva färdigheter.

En forskare som hellre framhåller det gemensamma hos människor än det
215 partikulära, hävdar att vi alla bär på förmågan att identifiera en historias kontur på mycket långt håll. Ungefär som en jägare kan vittra sitt villebråd.

Det är antagligen därför berättandets förmåga att väcka känslor består – den berör vissa grundläggande, livsviktiga behov.

Så här beskrev diktaren Jensen det hela, i "Den långa resan": "Sägen och sång,
220 svunna tider och öden gick igen vid de stora mammutfesterna, då kötttruset löste tungbanden och skräckfyllda marritter närde de vildaste drömmar. Man dröjde vid omständliga och spännande historier om den och den mammuten som blivit galen och trampat ihjäl jägarna. När man var riktigt mätt föll det av sig självt att fabla om själva den övernaturliga mammuten som blivit sedd av gud

och var mans farfar, en väldigt gammal hanne med betar som nådde ända upp i norrskenet och pälsen vit som en snöstorm av ålder. Fanns hos någon dolda skaldegåvor, kom de säkert i dagen vid en sådan mammutfest, och månet gott kväde, med smak av det feta bålet, av steklukten över jökeln och de tindrande stjärnorna ovanför, gick sedan från mun till mun.”

Tack vare stark inbillningskraft och fri dikterisk förmåga kan vi känna värmen från den lägerelden stråla ända hit.

Källa

<div>Manuskript hämtat från svenskaakademien.se (2025-11-18)</div>

Taggar

2010-tal, 2016, Högtidstal, Man

URI

<https://www.svenskatal.se/tale/klas-ostergren-tal-vid-svenska-akademiens-hogtidssammankomst-2016>